

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית

מנדלי מוכר ספרים – שלום יעקב אברמוביץ, בכינויו הספרותי – נולד בסוף שנת 1835 בעיירה קאפוליה, הסמוכה לעיר סלוצק שבפלך מינסק. אזור זה שייך לאותו חלק של רוסיה הלבנה, שמבחינה היסטורית (עד שנת 1795) ומבחינת תרבות ישראל במזרח אירופה נמנה עם ליטא. בן 13 נתייתם מאביו ובמשך שנים אחדות נדד בעיירות ליטא ובכפריה ולמד בישיבותיה. כבן 18 התיישב בעיר קאמיניץ-פודולסק, שהה בה כחמש שנים ורכש שם את ראשית השכלתו הכללית, ובכלל זה ידיעת הלשון הרוסית והגרמנית. בשנים 1858–1869 התגורר בעיר ברדיצ'ב ובשנים 1869–1881 בעיר ז'יטומיר. שלוש הערים הללו (קאמיניץ, ברדיצ'ב, ז'יטומיר) שוכנות בחבלי וולין ופודוליה שבמערבה של אוקראינה. בשנת 1881 התיישב בעיר אודיסה שעל שפת הים השחור, ולהוציא פרק זמן של שנתיים (1906–1907) בעיר ז'נבה שבשווייץ, חי מנדלי באודיסה כל ימיו. הוא נפטר בחודש דצמבר 1917, בעצם ימי המהפכה הגדולה ברוסיה, והוא בן 82 שנה.

מנדלי הוא ראש וראשון למניחי היסוד של הספרות העברית החדשה וכן של ספרות יידיש החדשה: תופעה יחידה במינה בתולדות התרבות, שאותו יוצר עצמו תורם תרומה מכרעת לספרותו של עם אחד בשתי לשונות שונות. מנדלי נחשב יוצרו של סגנון הכתיבה הספרותית המודרנית בלשון העברית. תלמידיו, וביאליק בראשם, כינוהו בשם החיבה "סבא".

יצירתו העברית של מנדלי משתרעת על פני תקופה של שישים שנה: מאמרו הראשון "מכתב על דבר החנוך" ("מכתב" פירושו מאמר) ראה אור בשבועון העברי הראשון "המגיד" בחודש יולי 1857, ואילו פרקי הספר השני של ספרו האוטוביוגרפי "בימים ההם" נדפסו בשבועון המוסקבאי "העם" בראשית שנת 1917.

למן שנות השישים של המאה הי"ט היה מנדלי במרכזה של הספרות העברית שבמזרח אירופה. תחילת פרסומו כסופר בחיבוריו בענייני ספרות, חינוך, חברה והיסטוריה. סיפורו הראשון "לְמַדּוּ הֵיטֵב" (1862), שלימים עובד והורחב ונודע בשם "האבות והבנים" (1868), סלל את דרכו של הרומן

הריאליסטי בלשון העברית. חיבורו המונומנטלי "תולדות הטבע", שהוא ספר הזואולוגיה המקיף הראשון בלשון העברית – תחילתו תרגום ועיבוד של ספרי זואולוגיה בלשון הגרמנית, וסופו יצירה עברית מקורית. ספר זה יצא בשלושה כרכים גדולים: "בעלי חיים היונקים" (1862), "העוף" (היינו, הציפורים) (1866), "הזוחלים" (1872). מנדלי תכנן לכתוב כרך רביעי, על הדגים, אבל לא יצא ממנו אלא הקדמתו בלבד: "השקפה כללית על הדגים" (1877).

בספרו "תולדות הטבע" תרם אברמוביץ-מנדלי תרומה עצומה לקביעת שמות בעלי החיים – ובייחוד הציפורים – בלשון העברית, בין בדרך של חידוש (עפרוני, ירגזי, חרטומן, טבלן), בין בדרך של נתינת משמעות חדשה לשם פרטי שבמקרא (גבתון על פי שם העיר הנזכרת ביהושע יט, מג; חופמי על פי "משפחת החופמי" שבמדבר כו, לט; נחליאלי על פי שם המקום הנזכר במדבר כא, יט; סבכי על פי "סבכי החשוני" בשמואל ב' כא, יח; שרונאי על פי השם "שרון" שבמקרא), בין בדרך של יצירת מונח חדש מצירופן של מלים ידועות (בעלי חוליות), בין בדרך של דליית שמות נשכחים מן הספרות התלמודית (קיפלי, שקנאי) ובין בדרך של בירור וקביעת מובנם של שמות בעלי החיים הנזכרים בתנ"ך ובספרות התלמוד והמדרש (אנפה, בת יענה, דור, חסידה, סנונית, עגור, קיפוד, שחף וכיוצא באלו הרבה מאוד). אף השם הכולל הזוחלים, שאצל קודמיו של מנדלי הוא כינוי לנחשים בלבד, נקבע אצל מנדלי עצמו לכלל בעלי החיים הזוחלים (Reptilia) כמקובל היום. אף שם ציפור החוחית נקבע על פי השם שנתן לה מנדלי (חורפי החוחי).

בתקופת יצירתו של מנדלי נשתנו מאוד פני הספרות העברית. בתולדות הספרות העברית החדשה מקובל לראות בשנים 1860–1890 את פרק הסיום של ספרות ההשכלה – דורם של גוטלובר (1811–1899), רש"י פין (1818–1890), קלמן שולמן (1819–1899), יל"ג (1830–1892), סמולנסקי (1840–1885), ואילו את השנים למן 1890 ואילך מקובל לראות כ"דור התחייה" – דורם של אחד-העם (1856–1927), פרישמן (1859–1922), בריינין (1862–1940), ברדיצ'בסקי (1865–1921) וביאליק (1873–1934).

אף הלשון העברית נשתנתה שינוי גדול בחיי מנדלי. ביטויי המוכר ביותר של שינוי זה הוא חידוש הדיבור העברי בארץ-ישראל, שחידשו אליעזר בן-יהוד (1858–1922) וחבריו למן שנות השמונים של המאה הי"ט.

עוד קודם שנתחדש הדיבור העברי בארץ-ישראל התהווה ונוצר בספרות העברית שבמזרח אירופה סגנון כתיבה חדש, שבניגוד לסגנונם של סופרי ההשכלה אינו רואה בלשון המקרא את חזות הכול, אלא יונק את השראתו אף מן המקורות שלאחר המקרא: המשנה, התלמוד והמדרשים, התפילות, רש"י ורמב"ם ושאר יצירות מופת של ספרות ימי הביניים.

חוקרי הספרות העברית תולים את התגבשותו של הסגנון החדש בעיקר בסיפורי העבריים של מנדלי למן סוף שנות השמונים של המאה הי"ט: "בסתר רעם" (1886), "שם ויפת בעגלה" (1890), "לא נחת ביעקב" (1892), "בימי הרעש" (1894), "בישיבה של מעלה" (1894), "בישיבה של מטה" (1895), "הנשרפים" (1896), "קיצור מסעות בנימין השלישי" (1896), "בעמק הבכא" (נדפס בהמשכים משנת 1896 ואילך). סיפורים אלה הם שביססו את מעמדו של מנדלי כגדול הסופרים העבריים בדורו וכיוצר סגנון חדש בפרוזה העברית.

בסיפוריו לא הרבה מנדלי לחדש מלים. אחד מחידושו הבולטים הוא המלה גפרור. קודם שחידש מלה זו בשנת 1898 השתמש מנדלי עצמו בצירופים "עצי גפרית" ו"קיסם מגופר" בהוראה זו. סופרים אחרים לפניו ובדורו השתמשו במלים "אלית(א)", "ציתה", "גיפרון", "גפריתית" וכיוצא באלו מלים, שלא נקלטו בלשון. מלה אחרת שיצר מנדלי, או היה מן הראשונים שהשתמשו בה, היא המלה פֶּנֶר (1896). לעומת זה דחה מנדלי חידוש שנוצר בראשית המאה הי"ט ונקלט יפה בלשון: "תפוח(י) אדמה". בסיפורי העבריים, שנכתבו עד ראשית המאה העשרים, השתמש מנדלי בחידוש זה של סופרי ההשכלה, אבל החל משנת 1903 שינה וכתב בכל מקום **בולבוסין** – מלה תלמודית שהוראתה במקורות אחד ממיני הבצל. מנדלי נתן למלה התלמודית "בולבוסין" את הוראתה החדשה על פי המלה היידית "בולבעס". גם **פרת משה רבנו** חידושו של מנדלי הוא על פי היידיש.

מנדלי הוא רב אמן בניצול אוצרות הלשון העברית על כל רבדיה, למן המקרא ועד ספרות ההשכלה שבדורו, ואף אינו מתנזר משימוש במלים לועזיות ומהשפעת לשונות אירופה ובראשן שפת יידיש. אין קטע בסיפוריו שאינו ספוג ורווי צירופי לשון והדי לשונות ממקורות שונים ורבים, אבל אין כאן מעשה שיבוץ, עירוב והרכבה אלא מעשה היתוך אורגני, היוצר סגנון חדש ועשיר מאין כמותו. דוגמה אחת מני רבות תספיק:

מאין הרגלים, רבי אשר? – אומרים לו מכיריו הפוגעים אותו בשוק כשהוא רץ כצבי ושולי קפוטתו החדשה מתבדרין – עמוד כמעט רגע ואמור לנו מה חידוש היום בעולם? [...] – אין לי פנאי, אין פנאי! – משיב רבי אשר בדרך הלוכו, שלא להביט בפני מכיריו, והם פוערים פיהם ועומדים תוהים ומשתוממים. – רבי אשר, שולי קפוטתך טובעין בטיט, ואתה רץ ואינך חושש! – אומרים לו אחרים הבאים כנגדו ומעמידים עליו עינים בתמיה – חבל על האי קפוטה יפה דבלי בעפרא! (בעמק הבכא ד ד).

בקטע זה המקרא ניכר בביטויים מעטים: **כמעט רגע** (ישעיה כו, כ ועוד), **פוערים פיהם** (ישעיה ה, יד ועוד). כמו כן נמצאים במקרא הצירופים **טבע בטיט** (ירמיה לח, ו), **פגע את** (שמות ה, כ ועוד), **בשוק** (משלי ז, ח ועוד). אבל ספק אם דווקא פסוקים אלו הם שעמדו לנגד עיניו של מנדלי. רובם המכריע של הצירופים שבקטע הזה מקורם בספרות שלאחר המקרא, ובייחוד לשון חכמים (משנה, תלמוד ומדרשים) ולשון ימי הביניים (רש"י).

• **מאין הרגלים** – "וכבר היה ר"ש בן זומא יושב ותוהא. ועבר רבי יהושע ושאל בשלומו. פעם ושתים ולא השיבו. בשלישית השיבו בבהילות. א"ל בן זומא **מאין הרגלים**. א"ל מסתכל הייתי במעשה בראשית" (בראשית רבה ב, ד). תן דעתך שבמדרש מדובר ב"מעשה בראשית" שהוא עניין נשגב ומרומם, ואילו בסיפורו של מנדלי מדובר בעסקי השוק, חולין שבחולין.

• **מכיריו** – אמנם יש במקרא "יהי מכירך ברוך" (רות ב, יט) ועוד, אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות רש"י כגון: "אוהביו ומכיריו (רש"י איוב מב, יא), "מכיריו ואוהביו" (רש"י בבלי גיטין פרק ג, דף ל, עמוד א), "שכיניו ומכיריו" (הוא, בבלי ביצה פרק ה, דף לח, עמוד א), "קרוביו ומכיריו" (הוא, בבלי בבא בתרא פרק ח, דף קכג, עמוד ב) ועוד.

• **הפוגעים אותו בשוק** – כאמור, יש במקרא "ויפגעו את משה" (שמות ה, כ) ועוד, וכן יש "וסבבו בשוק הסופדים" (קהלת יב, ה) ועוד, אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות הספרות המאוחרת, כגון "פגעתי אותו בשוק ואמרתיו לו" (שאלות ותשובות מהרש"ך, המאה הט"ז), "פגעה אותו בדרך ואמרה" (שאלות ותשובות מהרש"ם, המאה הי"ט) וכיוצא באלו.

• **רץ כצבי** – "הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות ה, כ). כאן ראוי לציין, שלנגד עיני מנדלי עמד

הנוסח של "פרקי אבות" שבסידור ולא מסכת אבות שבמשנה. הדבר ניכר באותם מקומות, שיש בהם הבדל בין שתי המסירות הללו.

• **אמור לנו מה חידוש היום בעולם** – "וכשבא רבי יהודה בן דורמסקית אצל רבי אליעזר בלוד אמר לו מה חידוש היה לכם בבית המדרש היום?" (ידים ד, ג). תן דעתך למעבר שמן הקודש ("בבית המדרש") אל החולין ("בעולם").

• **אין לי פנאי** – "א"ל ועד עכשיו למה לא באתם, אמרו לו לא היה לנו פנאי" (בבלי סנהדרין פרק ז, דף סח, עמוד א וכיו"ב בספרות התלמוד והמדרש).

• **בדרך הלוכו** – "הרגל מועדת לשבר בדרך הלוכה" (בבא קמא א, ד; ב, א).

• **להביט בפני** – "ואל תוסיף עוד להביט בפני בעלה... ובלבד שלא אוסיף עוד להביט בפני בעלי" (שאלות ותשובות יכין ובוועז, המאה הט"ו). "שמדבר עם חבירו ונראה כאילו מביט בפני אדם אחר" (ר' עובדיה מברטנורא, בכורות ז, ג).

• **עומדים תוהים ומשתוממים** – בספרות חז"ל יש "עומד ותוהה" (במדבר רבה ט, א), "עומד ומשתומם" (פסיקתא רבתי לג), אבל נראה שמנדלי הולך כאן בעקבות רש"י: "יהי רקיע. יחזק הרקיע שאע"פ שנבראו שמים ביום ראשון עדיין לחים היו וקשרו בשני מגערת הקב"ה באמרו 'יהי רקיע' וזהו שאמר (איוב כו) 'עמודי שמים ירופפו' כל יום א' ובשני יתמהו מגערתו כאדם שמשותום ועומד מגערת המאיים עליו" (רש"י בראשית א, ו); וכן "מברכין על הירקות קודם, שיתמהו התינוקות וישתוממו על אכילת הירקות קודם הסעודה" (סידור רש"י).

• **שולי קפוטתך טובעין בטיט ואתה רץ ואינך חושש...** אחרים – פרפרזה פרודית על הנאמר בגמרא: "באותה שעה בקשו מלאכי השרת לומר שירה לפני הקב"ה. אמר להן הקב"ה מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה לפני. אמר ר' יוסי בר חנינא: הוא אינו שש אבל אחרים..." (בבלי סנהדרין פרק ד, דף לט, עמוד ב; בבלי מגילה פרק א, דף י, עמוד ב).

• **הבאים כנגדו** – "היו מהלכין בדרך ואחד בא כנגדו, אמר אחד מהן" (נזיר ה, ה); "המתפלל וראה אנס בא כנגדו ראה קרון בא כנגדו, לא היא מפסיק אלא מקצר ועולה" (בבלי ברכות פרק ה, דף לב, עמוד ב).

• **בתמיה** (= בתמיהה) – רווח ביותר אצל רש"י בעיקר כמונח פרשנות טכני (803 פעמים בפירוש רש"י לתלמוד; 35 פעמים בפירוש רש"י לנביאים וכתובים). כמו כן מצוי מאוד אצל פרשני המקרא המסורתיים (רד"ק, מצודת דוד).

• **חבל על האי קפוטה יפה דבלי בעפרא** – פרפרזה פרודית על דברי ר' אלעזר, שחלה ובא ר' יוחנן רבו לבקרו. ראה אותו בוכה ושאלו על שום מה. השיבו ר' אלעזר: "להאי שופרא דבלי בעפרא קא בכינא", היינו על אותו יופי הבלה בעפר בוכה אני (בבלי ברכות פרק א, דף ה, עמוד ב). יהא פירושם של דברי ר' אלעזר אשר יהיה, כגון השתתפותו בצער רבו ששכל עשרה מבניו, תוכנם עצב עמוק, ואילו אצל מנדלי מדובר בבגד ששוליו מתלכלכים באדמה.

בקטע שלפנינו יש מלה זרה אחת **קפוטה** (ביידיש היא נכתבת **קאַפּאַטע**), שמנדלי נוהג בה מנהג מלה עברית הן בכתיב והן בנטייה (קפוטתו, קפוטתך), וכן שני ביטויים שאינם במקורותינו: "שולי... מתבדרין" ו"מעמידים עליהם עינים". ייתכן שהביטוי "שולי קפוטתו" (או: שולי בגדיהם) מתבדרין, שנמצא בסיפורי מנדלי פעמים אחדות, הוא יצירה מקורית משלו. הביטוי "מעמידים עליהם עינים", שהוראתו 'מביטים' (בתמיה, בהשתאות), רווח מאוד בסיפורי מנדלי, והוא תרגום של ביטויים דומים ביידיש וברוסית.

מבחר ביבליוגרפי: אברהם אברונין, "למקורות סגנונו של מנדלי", לשוננו י (תרצ"ט), עמ' 159–172. בעמ' 172 נאמר: "סוף יבוא", ולא היה המשך • מנחם דוד, "בעלי החיים מצפים לשמות" (מוקדש לזכרו של מנדלי מ"ס במלאת 100 שנה להופעת ספרו "תולדות הטבע"), לשוננו לעם יג (תשכ"ב), עמ' 163–174 • שמואל ורסס, "מנדלי מוכר ספרים", האנציקלופדיה העברית כרך כג (תשל"ג), עמ' 952–956 • י"א זיידמן, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית" (חידושי שמות לחיות ועופות ב"תולדות הטבע"), לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 205–218, 336–348 • ראובן מירקין, "המחשב בחקר הספרות והלשון – קונקורדנציה ליהבות והבנים' של מנדלי עשויה בשיטת האוטומאציה", האוניברסיטה 15 חוב' ב (ניסן תש"ל), עמ' 6–21 • ראובן מירקין, "תפוח אדמה", לשוננו לעם כא (תשל"ל), עמ' 38–40; "כוי פרץ על הגג והטיל ביצה" (מנדלי), שם כב (תשל"א), עמ' 240–241; "שתי הערות: א. 'כוי

פרח על הגג והטיל ביצה; ב. 'כעכבר מוצל מכד החלב', שם כג (תשל"ב), עמ' 79-80; "כנר", שם לא (תש"ם), עמ' 89-90; "גפרור" - גלגולו של חידוש מחידושי מנדלי מוכר ספרים, שם לג (תשמ"ב), עמ' 135-138 • ראובן מירקין, "רישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתיבתו של מנדלי מוכר ספרים (תרגיל בסטיליסטיקה 'משווה')", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון (מוגשים לשמואל א' ליונשטם במלאת לו שבעים שנה), ירושלים תשל"ח, עמ' 269-277 • ראובן מירקין, "מסגנון אל סגנון - הדרך העולה מכתבתו של ש"י אברמוביץ אל ה'נוסח' של מנדלי מוכר ספרים", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 237-251 • אהרון צייטלין, "מנדלי המקרב" (על היסוד האידי בסגנונו העברי של מנדלי מוכר-ספרים), אחיספר, ניו-יורק תש"ד, עמ' 74-80 • יוסף קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך שישי, מהדורה ב' תשי"ט, עמ' 315-457 • י"ח רבניצקי, "על הסגנון העברי של 'מנדלי מוכר ספרים'", העמר ספר ראשון (תרס"ז), מדור ב, עמ' 23-31 • יחיאל שיינטוך, "סיפוריו הקצרים של מנדלי מו"ס על נוסחאותיהם" (בירור ביבליוגרפיה וטקסטולוגיה), הספרות א (תשכ"ח), חוב' ב, עמ' 391-409 • גרשון שקד, בין שחוק לדמע - עיונים ביצירתו של מנדלי מוכר-ספרים, תל-אביב 1965, עמ' 84-98 (הפרק "שתי פנים ללשון").